

Майя Лутай
ПОЛЯКИ НА ВОЛИНІ

Історично склалося так, що на українській землі, в тому числі й на Волині, з давніх давен жили люди різних національностей: росіяни, вірмени, греки, татари, литовці, поляки, євреї, чехи, німці й інші народи. Що знаємо ми, українці, особливо молодь, про них, про їхню історію, культуру, звичаї, традиції, про те, коли той чи інший етнос з'явився на наших землях, у наших краях? До числа таких народів належать і поляки. Коли ж з'явилися вони в Україні та на Волині?

Відмітимо, що цьому питанню присвячено ряд досліджень видатних українських істориків. Але не всі аспекти даної проблеми висвітлені в науковій літературі в повній мірі. Тому, враховуючи актуальність та рівень наукової розробки даної теми, автор поставила собі за мету з позицій сьогодення детальніше у краєзнавчому аспекті дослідити цю проблему.

Джерела засвідчують, що економічні і культурні стосунки між східними і західними слов'янами сягають у глибину віків і відносяться до перших сторіч нової ери. Ці стосунки посилюються з утворенням держави у східних слов'ян — Київської Русі, у західних — Польщі. У 992 році між Руссю і Польщею було укладено договір «мира та любові», що в політичній практиці середньовіччя вважалося початком міждержавних відносин.

Зближенню польського і русько-українського народів сприяли і династичні зв'язки. Починаючи з середини XI і до XIII ст. польські королі були тісно пов'язані династичними союзами з руськими князями. Започаткував цю традицію король Казимир I Відроджувач (1016—1057р.р.). Підтримували династичні шлюби і давньоруські князі. Так, дослідник генеалогії руських князів М.Баумгартен, проаналізувавши 200 шлюбів Рюриковичів, які відбувалися протягом X—XIII ст., зазначає, що 27 із них було укладено з Польщею. Зокрема, старший син київського князя Володимира Великого Святополк був одружений з донькою польського князя Болеслава Хороброго, а донька Володимира Марія Доброніга — з польським королем Казимиром Обновителем. Продовжив цю традицію і Ярослав Мудрий. Він одружив свого сина Ізяслава з сестрою Казимира Обновителя.

Проте, незважаючи на династичні шлюби, уже за Володимира Великого починається боротьба між Польщею і Руссю за прикордонні західно-українські землі, зокрема за Галичину. Як зазначає Д.Дорошенко «...стиснута на півночі й на заході німецьким елементом, Польща шукала собі виходу в напрямі на схід і південний схід, використовуючи ослаблення Русі після татарської навали». В результаті польської експансії в XIV ст. до Польщі були прилучені споконвічні українські території: Галичина, Холмщина, Підляшшя і почалася колонізація і полонізація цих земель.

Масове переселення поляків в Україну, в тому числі й на Волинь, почалося після Люблінської (1569р.) унії, коли Велике князівство Литовське було об'єднане з Польським королівством в єдину державу — Річ Посполиту.

Люблінська унія мала фатальні наслідки для України. Згідно з нею більша частина українських земель, зокрема Поділля, Волинь, Київщина, величезні задніпрянські простори, південна Чернігівщина і нинішня Полтавщина були приєднані до Польщі. Замість князівств українські землі були поділені на

воєводства: Руське (Галичина) з центром у Львові, Белзьке — центр Белз, Подільське — центр Кам'янець, Волинське — центр Луцьк, Брацлавське — центр Вінниця, Київське — центр Київ, Берестейське — центр Берестя (нині Брест), пізніше Чернігівське — центр Чернігів. Крім адміністративних змін найважливішим наслідком Люблінської унії були зміни в соціальному й економічному укладі українських земель. Згідно з унією українська, литовська і польська шляхта зрівнювались у правах. Це означало, що польська одержувала право безперешкодно набувати маєтки і володіти ними в Литві, а литовська і українська в Польщі. Король мав право роздавати маєтки як у межах Польщі, так і в українських, білоруських та литовських землях. А оскільки у Польщі вільних земель не залишилося, то це право короля могло реально здійснюватися лише в Україні. Польський уряд щедро роздавав спустошені війнами, набігами татар українські землі польській шляхті і великим магнатам.

В 1569 році, тобто у рік самої унії, польський уряд наказав ревізувати так звані пустині у Подільському, Брацлавському і Волинському воєводствах з метою роздачі їх у вічне або ленне користування. Ініціатива належала польському королю Стефану Баторію, але найбільш інтенсивно українські землі роздавалися при його наступнику Сігізмунді III (1587-1632 р.р.) В 1590 році польський сейм прийняв рішення «про роздачу пусток, що лежать за Білою Церквою», це надало королю право роздавати польським магнатам і шляхті степові землі по обох берегах Дніпра аж до московського кордону.

Утверджуючись на українських землях, польські магнати, шляхта, католицьке духовенство, витісняли з громадського вжитку українську мову, зневажали і принижували українську культуру, національні традиції і звичаї, розпочали наступ на православну віру та церкву. Вони намагалися денаціоналізувати український народ і в першу чергу вищі верстви українського суспільства. На превеликий жаль, це частково їм вдалося. Значна частина української і волинської аристократії, найстародавніші княжі і боярські роди, які відігравали важливу роль у політичному і культурному житті України й Волині, сполонізувалася. Вона прийняла католицизм і по суті відійшла від свого народу.

В 1610 році відомий український письменник-полеміст Мелетій Смотрицький у своєму знаменитому творі «Тренос» або «Плач східної церкви» подав величезний список православних фамілій, що перейшли в католицизм — це князі Збаразькі, Слуцькі, Заславські, Горські, Пронські, Вишневецькі, Ружинські, Соломирецькі, Масальські, Соколинські, Лукомські, Сангушки, Пузини. Боярські роди: Ходкевичі, Глібовичі, Сапіги, Тишкевичі, Горностаї, Семашки, Гулевичі, Чолганські, Калиновські, Загоровські, Боговитини, Дорогостайські, Воїни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Бокії, Ярмолинські і інші.

Послідовним захисником православ'я, української культури був відомий магнат, київський воєвода князь Василь — Костянтин Острозький, засновник і фундатор знаменитої Острозької школи, яку сучасники називали академією.

Весь трагізм полягав у тому, що окатоличена українська шляхта не менш заподадливо ніж польська насаджувала католицизм і все польське. Так, із трьох синів князя К.Острозького двоє старших стали ревними католиками, а на місці

Острозької школи онука князя Анна-Алоїза Ходкевич заснувала єзуїтський колегіум.

Не менш драматичною була ситуація в родині Вишневецьких. Мати Ієремії Вишневецького — Раїна Могилянська всіма силами підтримувала православну віру і церкву, була фундатором трьох православних монастирів — Гусятинсько-Прилуцького, Ладинсько-Підгорського і Мгарсько-Лубенського, а її син, вихований єзуїтами, прийняв католицизм і став одним з найлютіших ворогів українського народу. Онук Раїни Могилянки — Михайло Корибут Вишневецький був обраний королем Польщі.

Після Люблінської унії в Україні посилюється не тільки феодално-кріпосницьке гноблення, а й національно-релігійний гніт. Особлива роль в експансії католицизму в Україні належала єзуїтам, які були запрошені в Польщу в 1566 році для боротьби з протестантизмом. Єзуїти повели наступ не лише на протестантів, а головним чином на православну церкву, намагаючись підкорити її папі римському шляхом запровадження унії. Найбільш активним поборником запровадження унії виступав визначний польський проповідник, публіцист, політичний діяч, єзуїт Петро Скарга. Він виклав програму унії у своїй книзі «Про єдність церкви божої під одним пастирем». Схиляючи українців до унії, Скарга обіцяв зрівняти у правах православних з католиками: надати їм державні посади та змогу зайняти привілейоване становище у польській державі.

Берестейська (1596р.) унія не поєднала церков. Навпаки, крім православної і католицької в Україні з'явилася третя — уніатська або греко-католицька церква. Але вона не стала, як обіцяли єзуїти, рівноправною з католицькою і католицьке духовенство, самі католики не вважали уніатів за повноцінних громадян, вони не тільки їх принижували, а й вели боротьбу з уніатами на сеймах, у синодах, повсякденному житті. Це призвело до того, що уніатська церква не стала знаряддям полонізації українського народу в руках католицького духовенства, а навпаки, пізніше вона стала на захист його національної самосвідомості.

Полонізація і окатоличення українського народу після Берестейської унії лише посилились. Тяжке соціальне становище, нестерпний національно-релігійний гніт переповнили чашу терпіння українців. І народ піднявся на боротьбу за своє соціальне і національне визволення.

Активну участь у визвольній війні 1648—1654 р.р. брало і населення нашого краю. Так, містечко Паволоч (нині Попільнянський район) стало центром формування з міщан і селян козацького полку. Провідну роль у його формуванні відіграв Паволоцький вїйт — Іван Мінковський. До зброї взяли також мешканці десятків міст і сіл Житомирського повіту. Згідно зі Зборівським мирним договором (серпень 1649р.) «Козацька лінія», яка розділяла українські та польські війська, проходила по території сучасної Житомирщини — західніше Коростишева і Паволочі.

Умови Зборівського договору не могли задовольнити ні українців, ні поляків, і продовження війни було неминучим. В 1651 році героїчний опір польським військам чинили жителі Паволочі і Любара, інших містечок Волині. Після поразки польських військ під Батогом (1652 р.) житомирський староста Тишкевич

(командував польськими військами на Волині) змушений був відвести свої загони з Житомирщини.

Але весною 1653 року 10-тисячна польська армія під командуванням воєводи С.Чарнецького, гаслом якого було: «І на розплід не залишати русина», пройшла через наш край і зайняла Коростишів. У червні цього ж року польські загони захопили Чуднів і їх дії відзначилися особливою жорстокістю. Сучасник тих подій польський історик Твардовський писав: «Ні на яку стать не зважав розлютований жовнір, ні на дівчину, ні на невинних дітей на грудях матері».

В ході визвольної війни була відновлена українська державність, ліквідоване велике землеволодіння польських магнатів і шляхти. Але невдовзі по смерті Б.Хмельницького (1657 р.) ситуація змінилась. За Андрусівським (1667 р.) договором українські землі були поділені між Московською державою і Польщею. Лівобережна Україна, а з 1686 року і Запоріжжя відійшли до Москви, а Правобережна Україна і західноукраїнські землі — до Польщі. Польські магнати і шляхта знову почали повертатись в Україну. Вони відновлюють земельні володіння, засновують величезні земельні латифундії. В руках таких магнатських фамілій як Любомирські, Потоцькі, Браницькі, Яблоновські, Сангушки, Чарторийські зосереджуються величезні земельні масиви, і вони намагаються відновити панщину у тих формах, якою вона була до війни. Правлячі кола Польщі розгорнули також шалений наступ проти православ'я, яке польським панством презирливо називалось вірою «хлопів». З цією метою на Волині засновувались монастирі і костьоли, єзуїтські школи. З Києва (який відійшов до Росії) на Волинь переноситься католицька єпископська кафедра, яка тимчасово розміщується в Чуднові, Бердичеві, а згодом у Житомирі, і останній стає головним осередком польсько-католицького і цивільного управління зменшеного Київського воєводства. За період з 1657 по 1793 рік лише на Волині було засновано понад 80 костьолів і монастирів. Зокрема, жіночий кармелітський кляштор в Дубно (1660 р.); кармелітський — в Олевську (1669—1670 р.р.), єзуїтський — в Овручі (1678 р.); Топорищах (1669 р.); в Луцьку латинська семінарія (1714 р.); в Житомирі єзуїтський зі школами (1724 р.); у Вишневці Кременецького повіту — кармелітський (1722 р.); в Кременці єзуїтський (1731 р.); в Житомирі кафедральний костьол (1746 р.); августинський — в Овручі (1748 р.); Краснополі (1751 р.); Троянові (1751 р.); Любарі (1752 р.); капуцинський — у Володимирі-Волинському (1752 р.) і єзуїтський (1755 р.); августинський — у Кодні (1757 р.); домініканський — в Овручі (1760 р.); бернардинський — у Чуднові (1760р.) тау Житомирі (1760—1761р.р.); католицька семінарія для кліру — в Житомирі (1769р.); громада шаріток (сестер милосердя) — в Житомирі (1766р.); кармелітський — в Овручі (1769р.) й Ушомирі (1777р.); в Котельні (1781р.); францисканський — в Івниці (1783р.) і в інших містечках і селах.

У XVII — XVIII ст. важливими осередками католицизму на Волині стають Любар і Бердичів. У 1634 році в Любарі було засновано домініканський монастир, а в 1752 році збудовано костьол. В цьому ж році тут була відкрита єзуїтська школа, відомим було і Любарське базиліанське училище.

У 1754 році закінчилося будівництво кафедрального костьолу в Бердичеві, пізніше при ньому відкрили школу кармелітів, а у 1768 році — друкарню.

Польський уряд примусово перетворював православні і уніатські храми й монастирі в католицькі. З цією метою в Радомишлі було засновано консисторію, при якій існувала в'язниця, де не тільки утримували, а й страчували непокірних православних священиків. Населення Волині активно боролось проти засилля католицизму. Твердинею православ'я в нашому краї став Тригірський монастир (нині село Тригір'я Житомирського району), який зберігся до наших днів.

Посилення соціального і національного гніту з боку польських магнатів знову підняло український народ на боротьбу. Цей рух відомий в історії як «Гайдамаччина», і спрямований він був на ліквідацію польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Кульмінацією цього руху стало повстання народних мас під назвою «Коліївщина» (1768 р.).

Гайдамацький рух потерпів поразку і був жорстко придушений польською шляхтою і російськими військами. Польські урядовці піддали учасників повстання нечуваним тортурам. Особливою люттю і жорстокістю відзначились коронний гетьман Браницький, який вчинив криваву розправу у селі Сербі на Поділлі, і воєвода Стемпковський, що вершив суд у містечку Кодня на Житомирщині. Тут з 1768 по 1772 рік засідала військово-судова комісія, яка розглядала справи учасників повстання. Стемпковський наказав викопати глибокі ями, над якими до колоди прив'язували звинувачених і відрубували їм голови. В такий спосіб було страчено понад 3 тисячі чоловік. Крім того, на трьох шибеницях було повішено іще понад 200 чоловік. Серед страчених у Кодні були й народні кобзарі: Василь Варченко, Михайло Соковий, Прокіп Скрыга. Жахлива страта повстанців у Кодні навіки залишилась у пам'яті народу і знайшла своє відображення у народній пісні, де є такі рядки: «Рубайте, ще мало голів, ще вся Україна не плаче!»

В кінці XVIII ст. Польща втратила державність і незалежність. Її територія була поділена між Австрією, Прусією і Росією. Згідно з другим розподілом Польщі (1793 р.) до Російської держави відійшли Київщина, Брацлавщина, Поділля і східна частина Волині. За третім розподілом (1795 р.) до Росії відійшла решта Волині і східна частина Холмщини. Поділ на воєводства був ліквідований, і на Правобережній Україні було створено Брацлавське та Ізяславське (Волинське) намісництва. 30 листопада 1796 року царським указом намісництва були ліквідовані і замість них 1797 року утворені губернії. На кінець XIX ст. до складу Волинської губернії входили: нинішня Волинська, Рівненська, Житомирська області і сучасні Полонський, Ізяславський, Шепетівський, Словутський, Старокостянтинівський райони Хмельницької та Кременецький і Шумський райони Тернопільської областей. Губернія складалась із 12 повітів, її площа становила понад 63 тис. кв. верст.

У XVIII ст. на Правобережній Україні мешкало 350 тис. поляків. Не зменшилася їх кількість і у XIX ст. Матеріали першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року дають змогу простежити за їх розселенням. Цифри засвідчують, що на той час в Україні проживало понад 2 мільйони поляків і вони становили 4,5% всього населення. На Волині їх мешкало понад 185 тисяч, або 6,16%. Більшість поляків жила у сільській місцевості — це 166327 чоловік. Після українців і євреїв поляки були третьою за чисельністю етнічною групою на Волині.

За віросповіданням 97,72 % польського населення належали до римо-католицької церкви, 1,48% були протестантами і 0,79% — православними.

Поляки відігравали помітну роль у соціально-економічному житті нашого краю. Так, серед правлячого державно-адміністративного апарату Волинської губернії (чиновників, суддів, поліцейських) було 346 представників цієї національності (третє місце після українців і росіян). У медицині — 385 — друге місце після росіян. У приватній юридичній діяльності — 92 — перше місце. Чимало поляків — 2067 було серед тих, хто жив за рахунок прибутків з капіталу, нерухомості, на кошти батьків, родичів. 362 поляки були викладачами й вихователями. Майже 55% поляків займалися землеробством. Значна частина їх була зайнята в переробних галузях господарства і становила до 70-90% тих, хто тут працював, 629 осіб займалися тваринництвом, 11688 поляків були слугами і наймитами.

Втративши свою державність і незалежність, поляки із правлячої нації перетворились у Російській імперії у націю поневолену. Незважаючи на утиски самодержавства, в Україні і на Волині продовжували діяти костьоли (правда, їх кількість дещо зменшилась), при яких працювали школи, польською мовою виходили книги і газети.

Важливу роль у розвитку польської освіти на Волині відіграли відомий польський вчений і діяч в галузі освіти та культури Тадеуш Чацький (уродженець м.Порицьк на Волині) — інспектор шкіл Волинської, Київської і Подільської губерній і відомий польський громадський діяч, філософ-просвітитель Туго Коллонтай (уродженець села Великі Дедеркали не Тернопільщині). Лише на Волині Т.Чацький відкрив 126 приходських училищ, польські школи в Бердичеві, Любарі, Овручі, Житомирі та інших містах.

У 1805 році в корпусах колишнього Кременецького єзуїтського колегіуму на кошти приватних пожертвувань було відкрито Вищу Волинську гімназію. У 1819 році гімназію перейменували на ліцей. Це був вищий навчальний заклад, що за програмою прирівнювався до Віленського університету. Польські магнати намагалися зробити його осередком колонізації краю. У 1805 році Т.Чацький купив у спадкоємця Ю.Понятовського унікальне книжкове зібрання — «Королівську бібліотеку» і про це повідомляв у листі до свого друга Г.Коллонтая: «... Для Волинської гімназії купив Королівську бібліотеку, медалі, астрономічну обсерваторію і кабінет природознавства за 15000 золотих червінців», Бібліотека дійсно була унікальна. В ній налічувалося 50 тис. томів, у тому числі понад 1500 інкунабул (перші книги, надруковані до 1500 р.).

Царський уряд, проводячи політику русифікації України, намагався викоринити не тільки український, а й польський елементи з її суспільно-політичного і культурного життя. За велінням генерал-губернатора Південно-Західного краю Д.П.Бібікова закривають у першій половині XIX ст. після повстання 1830—31 р.р. усі католицькі монастирські і приходські училища. Полякам було заборонено займати посади в адміністративних органах краю і вчителювати.

Поляки брали участь у декабристському русі. Членами Товариства об'єднаних слов'ян (засноване у 1823 р. в Новограді-Волинському) були Юліан Люблінський — уродженець цього міста і Тадеуш Жембровський з Любара.

Яскравою сторінкою опору самодержавству було польське повстання 1830—1831 р.р., яке почалося 29 листопада у Варшаві, поширилося на Правобережну Україну і Волинь. Мета повстання — відродити Польщу у межах 1772 року з включенням території Правобережної України.

У квітні—червні 1831 р. на Волині почали діяти польські ПОВ< ганські загони С.Ворцеля — в Луцькому, К.Ружицького в Житомирському, К.Головинського — в Овруцькому повітах. В повстанні на Правобережній Україні взяло участь 5627 чоловік, з яких поміщики і шляхта склали 4017 (74 %), селяни — 1273 (23,4%). Залучити українське селянство до повстання полякам не вдалося, тому що інтереси польських магнатів, і українського селянства були діаметрально протилежними, селяни сприймали боротьбу поляків за відновлення незалежності Польщі як «панську справу», яка не принесе їм визволення від кріпацтва.

Учасником польського повстання 1831р. був Герман Потоцький, за що його Білилівський маєток був конфіскований на користь держави (нині село Білилівка, Ружинський район).

Активну участь у повстанні 1830—1831 років проти самодержавства брали Міхал Чайковський, польський письменник, уродженець села Гальчин (нині Бердичівський район), Вікентій Будзинський, польський письменник, літературний критик, який навчався у Любарській гімназії і п'ятнадцятирічним юнаком брав участь у визвольному русі. Був ув'язнений (1834—1836 р.р.), і після виходу з тюрми емігрував до Франції. Він є автором ряду повістей а також критичних статей про твори польських письменників на українську тематику. В селі Паволоч (Попільнянський район) народився Францішек Ковальський (1799—1862 р.р.), польський поет, прозаїк, драматург, також учасник повстання 1830—1831 років. Згодом працював учителем в школах Волині (1823-1825р.р.), Варшави (1825—1830 р.р.), Галичини (1832-1841 р.р.), Поділля (1841-1849 р.р.). З 1849 по 1851 рік був архівістом у Тульчині. Є автором збірок поезій «Меч і люття, або Пісні волі вільного поляка» (1831 р.), мемуарів «Спогади», «Щоденник», побутових повістей для молоді.

Національно-визвольний рух поляків проти самодержавства посилюється в другій половині XIX ст. Його кульмінацією стало повстання 1863—1864 р.р. У підготовці і проведенні повстання значну роль відіграли поляки, вихідці з України й Волині, зокрема Я.Домбровський, С.Боровський, В.Врублевський, З.Сераковський. В селі Авратин Любарського району народився учасник цього повстання Антон Березовський, який у 1867 р. вчинив невдалий замах на царя Олександра II в Парижі. Активним учасником повстання був уродженець села Агатівка (нині Бердичівський район) Едмунд-Тадеуш Домінік Ружицький. В селі Забілоччя (Радомишльський район) народився учасник повстання Ю.А.Мордалевич-Головецький. Уродженцем села Малої Чернявки (Ружинський район) був діяч польського національно-визвольного руху, відомий революціонер-демократ Зигмунт Падлевський.

Царські війська жорстоко придушили повстання. 10 тисяч його учасників загинуло, під слідством побувало понад 36,5 тисяч чоловік. Після придушення повстання національне гноблення проти поляків посилюється. Незважаючи на жорстокий гніт, польська меншина в Україні й на Волині в XIX — на початку XX

ст. висунула із свого середовища багато талановитих учених, письменників, митців.